

Tunc dövrü qablarının rənglənmə texnikası haqqında

Toğrul Xəlilov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu

Açar sözlər: Naxçıvan, Tunc dövrü, dulusçu, keramika, mineral boyalar.

Naxçıvanın Tunc dövrü keramika istehsalında gil qabların boyanması texnikasının öyrənməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu problemə ayrı-ayrı tədqiqatçılar toxunsa da, hələlik, geniş araşdırılmamış, ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır.

Naxçıvanın Tunc dövrü arxeoloji abidələrindən əldə edilmiş gil qabları rənglərinə görə iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa boyasız sadə qablar, ikinci qrupa isə boyalı qablar daxildir. Hər bir qrupa daxil olan qabların özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Boyasız sadə qablar Tunc dövrünün bütün mərhələlərində geniş yayılmışdı. Onlar boz, çəhrayı və qara rəngdə hazırlanırdı, bir hissəsi cilalı, digər hissəsi cilasız idi. Qara, qırmızı, boz, qonur rəngli, çəhrayı astarlı qablar Erkən Tunc dövrü abidələrinin saxsı məmulatı üçün səciyyəvi olmuşdur.

Bu dövrün keramika məmulatı içərisində az miqdarda qırmızı boyalı qablar da aşkar edilmişdir. Boz, çəhrayı və qırmızı rəng Neolit və Eneolit dövrlərində məlum olsa da qara cila məhz Erkən Tunc dövründə meydana çıxmışdır. Bu dövrdə qara rəngli qablar digərləri ilə müqayisədə daha geniş yayılmışdı. Arxeoloji ədəbiyyatda bu tip qabların rənglənmə texnikası haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür.

B.A.Kuftin çəhrayı astarlı qara rəngli qabları bişirilmə ilə əlaqələndirərək qeyd etmişdir ki, onlar bişərkən oksidləşmə prosesində alovun təsirindən qabın xarici səthi qaralmışdır, daxili səthinə karbon birləşmələri təsir etmədiyindən çəhrayı rəngli olmuşdur (4, s. 13).

V.A. Skinder (13, s. 21-28), İ.H. Nərimanov (9, s. 99), O.K. Nioradze (10, s. 215-218) qabların qara rəngdə olmasını onların hazırlandığı gilin tərkibindəki dəmir oksidi, üzvü və qeyri-üzvü maddələrlə əlaqələndirmiş, bu prosesdə qara rəng verən boyayıcı maddələrin əsas yer tutduğunu qeyd etmişlər.

Z.P. Maysuradze (6, s. 251-254; 7, s. 255-257), M.O. Yuskeviç (15, s. 25) dəmir oksidinin qaba qara rəng vermədiyini təcrübə nəticəsində müəyyən etmişlər.

M.O. Yuskeviç apardığı təcrübələrin nəticələrinə əsaslanaraq qeyd etmişdir ki, gilın tərkibində dəmir oksidinin (FeO_2) miqdarı 0,8 % olduqda tünd ağ, 1,3 % olduqda açıq ağ, 2,7 % olduqda açıq sarı, 4,2 % olduqda tünd sarı, 5,5 % olduqda açıq qırmızı, 9,5 % -10,0 % olduqda isə tünd qırmızı rənglər alınır (15, s. 25).

Z.P. Maysuradze müəyyən etmişdir ki, hər hansı bir keramika məmulatı kimi gil qabı da, 700-800 dərəcə temperaturda bişirərkən onları hissə (tüstüyə) vermək mümkün deyil. Çünki, belə yüksək temperaturda tüstü yaranmır. Tüstünün əldə edilməsi üçün kürədəki temperatur 400 dərəcədən aşağı olmalıdır. Temperatur aşağı düşdükdən sonra kürənin ağzı bağlanır, bundan sonra tüstüləmə prosesi başlayır. Bu zaman yanacaq kamerasında olan, yaxşı yanmayan, alovlanmayan oddan çıxan tüstü qab qoyulan kameraya daxil olaraq qabı hislə örtür. Tam soyuduqdan sonra qabın üzərinə mum çəkib, sonra hər hansı bir yumşaq materialla pardaqlamışlar (7, s. 255). O, qara rəngli qabların necə hazırlanması haqqında ətraflı məlumat versə də, tüstünün alınmasında hansı yanacaq vastələrindən istifadə olunduğunu qeyd etməmişdir. Bu məsələ haqqında tədqiqatçı Fernan Mesa məlumat vermişdir. O, Çilinin Kinçamali və Pomayre dulusçularının qara rəngli qabları necə alması prosesinə istinad edərək qeyd etmişdir ki, bu tip qabları quruduqdan sonra kürədə bişirmişlər. Bişmə prosesi sona çatdıqdan sonra kürəni soyutmuşlar. Kürə tam soyumamış qara his almaq üçün qabların aralarına peyin və isladılmış saman qoyaraq güclü tüstüləndirmə və az istilikvermə nəticəsində qablar qara rəng almışdır (14, s. 25).

N.İ.Rzayev qara rəngli qabları onların kürələrdə xüsusi şəraitdə bişirilməsi ilə əlaqələndirsə də, bu haqda ətraflı məlumat verməmişdir (12, s. 205).

R.B. Göyüşov qeyd etmişdir ki, bu tip qablar tüstü ilə boğdurmaqla yanaşı qara rəngli anqob çəkilməsi üsulu ilə də düzəldilmişdir (2, s. 102).

A.Ş. Orucov bu tip qabların yenidən güclü tüstüləndirmə və az istilikvermə nəticəsində düzəldildiyini qeyd etmişdir (11, s. 22). O, fikrini belə əsaslandırmışdır ki, kürəyə yenidən qoyulmuş qablara verilən tüstü ilə qara rəngin əldə olunması üçün verilən tüstü eyni olmamışdır. Çünki, kürəyə yenidən qoyulmuş qablara verilən tüstü onun tərkibindəki nəmliyi aradan qaldırmışdır. İkinci mərhələ üçün verilən tüstü zamanı qara rəng əldə edilmişdir.

S.H.Aşurov bu məsələyə münasibət bildirərkən qeyd etmişdir ki, erkən tunc dövründə üç qrup qara rəngli qablar istehsal edilmişdir. Birinci qrupa üzün müddət hissə vermə nəticəsində qaralmış qablar daxildir. Bu tip qablara əllə toxunduqda aşınır. İkinci qrup qabların üzərinə qara boya çəkilmişdir. Üçüncü qrup qabların gilinin rəngi qara olmuşdur. Qabların bu rəngdə olması gilın tərkibindəki dəmirin və qurğuşunun miqdarından asılı olmuşdur. Gilın tərkibindəki dəmirin və qurğuşunun faiz nisbəti artıq olduqda qablar qara rəng

alır. II Kültəpə və I Maxta yaşayış yerlərinin saxsı məmulatının spektral analizlərinə əsaslanaraq tədqiqatçı bu fikri söyləmişdir (1, s. 22). Bu fikir Z.P. Maysuradze ilə, M.O. Yuskeviçlə ziddiyyət, V.A. Skinderlə, S.H. Nərimanovla, O.K. Nioradzeylə oxşarlıq təşkil edir.

Tədqiqatçılar qara rəngli qablarla bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürsə də, onları birləşdirən əsas amil bişirilmə prosesidir. Bişirilmə prosesində qabların üzəri və ya gili qara rəngli olmuş, üzərinə qara boya çəkilməmiş qablar da təkrar bişirilmişdir.

Sadə qablardan fərqli olaraq boyalı qabların üzərinə narıncı, sarı, qara, qırmızı, qəhvəyi, ağ, yaşıl və digər rənglər vurulmuşdur. Orta Tunc dövrünün qabları əsasən bir rəngli, Son Tunc dövrünün qabları isə çoxrəngli olmuşdur. Qabların üzərinə vurulan rəngləri boyaq bitkilərindən və müxtəlif meneralardan almışlar. Çünki, Azərbaycanda xeyli boyaq bitkiləri və mineral boya xammalı vardır. Boyaq kökündən, qırmızı səndəldən (qırmızı badam ağacı), çətir yarpaqdan, dilqan kökündən, qarağac qabığından, sarağanın oduncağından (qırmızı koşenil), analin və alizarin maddələrdən qırmızı rəngi və onun çalarlarını (açıq qırmızı, tünd qırmızı), tut, tozağacı, ağcaqayın, alma, heyva ağaclarının yarpaqlarından, rezedandan, qantəpərdən, südləyəndən, baldırğandan, süsəndən, andızdan sarı rəngi və onun ayrı-ayrı çalarlarını (tünd sarı, açıq sarı), qoz ləpəyindən və yarpaqlarından, nar qabığından, itburnudan, “qallı” sumaqdan qəhvəyi və qara rəngi, onun çalarlarını (tünd qara, açıq qara), sabahgülündən, maklyuradan, dazotundan, zirincdən, dəvəyağından narıncı rəngi, tozağacından, kövrək mürdəşərdən, yovşandan, gicitkandan yaşıl rəngi və s. almaq olur (5, s. 20-27).

Müxtəlif meneralardan rənglərin alınması ilə bağlı aparılan araşdırma zamanı məlum olur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərzisində xeyli miqdarda mineral boya xammalı (mineral piqmentlər) vardır. Onlar suda, yağda və spirtə həll olurlar, işığa, atmosfer amillərinin təsirinə və qələvilərə qarşı davamlıdırlar. Təbaşir, kaolin, anhidrit, qlaukonit, təbii dudu (his), qrafit, şunqit, vivianit, pirolüsit, lazurit, malaxit, kinovar, qarnierit, oxra, mumiya, umbra, dəmir sülügəni, kobalt filizi (göy boya), xromit, malaxit (yaşıl boya), sink filizi (sinkli belila), titansaxlayan dəmir filizi, barit (baritli belila), gips və müxtəlif gillər (ultramarin) belə mineral piqmentlərdir. Dəmir oksidli piqmentlər digərləri ilə müqayisədə daha çox yayılmışdır. Onlar təbiətdə sulu və susuz yığımlar şəklindədir. Bəzən manqan oksidi ilə, gillə və digər qatışıqlarla qarışaraq təbiətdə qırmızımtıl-qəhvəyi rənglərdə müşahidə olunurlar. Mineral boya xammalları əsasən rənglərinə görə seçilir. Oxra sarı, sarımtıl qırmızı, dəmir sülügəni qırmızı, umbran qırmızımtıl boz, tünd boz, mars açıq və tünd qəhvəyi, sienan boz, tünd boz, qəhvəyi, sarı, mumiyan qırmızı, qırmızımtıl boz rənglərdədir. Dəmir oksidinin miqdarına görə Çeşməbasar-Çən-

nəb sahəsinin yataqları daha əlverişlidir (8, s. 138-139). Marqans oksidindən şabalıdı, mis oksidindən yaşıl, dəmir oksidindən sarı, kobalt oksidindən isə mavi rənglər alınır (3, s. 62).

Araşdırmaların sonunda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Tunc dövründə Naxçıvan dulusçuları gil qabların düzəldilməsi ilə yanaşı onların boyanmasını da mükəmməl bilmişlər. Boyaq bitkilərinin və mineral boyaların rəng vermə sirlərinə bələd olmuşlar. Onlardan aldıkları rənglərlə keramika məmulatlarının üzərini müxtəlif ornamentlərlə bəzəmişlər. Bu ornamentlər dulusçuların sənətkarlıq bacarığını, bədii-estetik zövqünü, təsəvvürünü, düşüncə tərzini əks etdirmişdir.

Ədəbiyyat:

- Aşurov S.H. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı, Nafta-Press, 2002, 158s.
- Бунятов Т.А. К истории молотыбы в Закавказье. *Кавказ и Восточная Европа в древности (Посвящается памяти Е.И. Крупнова)*. Москва, 1973, с. 85-90.
- Əhmədov Q.M. Bu günə necə gəlib çıxmış. Bakı, Az. SSR EA, 1989, 118 s.
- Куфтин Б.А. К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии. КСИИМК, вып. VIII. Москва, 1940, с. 5-36.
- Qasımov M.Ə. Azərbaycanın boyaq bitkiləri. Bakı, Azərneşr, 1987, 112 s.
- Майсурадзе З.П. Технология черных и серых лощеных сосудов грунтовых погребений в Самтавро. Сообщ. АН Груз. ССР. 1952. - Т. XIП. 4, с. 251-256.
- Майсурадзе З. П. Технические способы художественного украшения черных и серых лощенных сосудов грунтовых погребений Самтаврского некрополя в Мцхета. Сообщ. АН Груз. СССР, т. XVIII, 1957, с. I., с. 255-258.
- Nağıyev V.N, Məmmədov İ.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasının faydalı qazıntıları. Bakı, Elm, 2010, 240 s.
- Nərimanov İ.Q. Gəncəşay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, 1958. 144 s.
- Ниорадзе Г.К. Земо-Авчальское погребение. Вестник Музея Грузии. т. IV, Тбилиси: 1955, с. 215-216.
- Oğucov A.Ş. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanı dulusçuluq. Bakı, Elm, 1989. 72 s.
- Рзаев Н.И. Художественная керамика Кавказской Албании (IV в. до н. э. – I век н. э.)”, Баку, Изд. Акад. наук Азерб. ССР, 1964, 140 с.
- Скиндер В.А. Опыт археологической разведки. Пятигорск, 1906, 32 с.
- Фермам М. Чилийские гончары. Журнал «Вокруг света», № 7, Москва, 1956, с. 24-27.
- Юшкевич М.О, Роговой М.И. Технология керамики. Москва, 2012, 348 с.

Summary

About the Dying Technicchs of Potteries of Bronze age

Togrul Khalilov

Azerbaijan National Academy of Science, Nakhchivan Branch
Institute of History, of Ethnography and Archeology

It is important to learn the technology of dyeing clay dishes in the Bronze Age pottery art of Nakhchivan. Although there is some information on the problem from various sources, it has not been studied extensively. Therefore, this subject was chosen as a research object. During the study, the dyeing technology of potteries that was revealed from Bronze Age monuments of Nakhchivan was studied. It was determined that the dishes of that time were grey, pink, black, and other colors according to the color of clay. Their surface was dyed orange, yellow, white-black, green etc. During this period, though potters didn't know the names of dye plants and mineral dyes, but they were used them for coloring.

Key words: Bronze Age, potter, dye plant, mineral raw, Nakhchivan.

Резюме

О технике окрашивания керамики в эпоху бронзы

Тогрул Халилов

Национальная Академия Наук Азербайджана, Нахчыванское
Отделение, Институт Истории, Этнографии и Археологии

Изучение способов изготовления красок и техники окрашивания керамических изделий в эпоху бронзы является важным звеном в гончарном производстве. Эта тема частично затронута учеными археологами, но специальной работы по этой проблеме пока нет.

Цель данной статьи обобщить, проанализировать и сделать заключительные выводы по проведенным до сих пор исследованиям по технике окрашивания керамических изделий в эпоху бронзы

Известно, что цвет керамики, в основном, зависит от состава глиины и температуры обжига. Далее, в зависимости от цвета и оттенка глины выбирали подходящую краску.

Краски, в основном, были минерального и растительного происхождения. Следует отметить, что минеральные краски и после обжига сохраняли свой первоначальный цвет. При окрашивании керамических изделий нахчыванские мастера использовали красные, черные, оранжевые и белые цвета.

Ключевые слова: Нахчыван, эпоха бронзы, гончар, керамика, минеральные краски.